

Key words: Y. Kolubovskiy, W. Wundt, psychology, intentionality, experiment, psychological laboratory, introspection.

1. Veber Genrih Ob osyazanii i obschem chuvstve / G. Veber Handwörterbuck der Physiologie Vagnera, III, 2 otd.
2. Dubrovskiy D.I. Nekotoryie soobrazheniya po povodu stati Mario Bunge «Nesostoyatelnost psihofizicheskogo dualizma» / D.I. Dubrovskiy // Filosofskie nauki. – 1979. - # 2. – S. 90.
3. Kolubovskiy Ya. Psihologicheskaya laboratoriya Vundta / Ya. Kolubovskiy // Russkoe bogatstvo. Ezhemesyachnyiy literaturnyy i nauchnyiy zhurnal. - Izd-vo: Tipo-lit. Mesnika i Rimana., 1890. - # 3.
4. Kolubovskiy Ya.N. Vundt o gipnotizme i vnushenii / Ya.N. Kolubovskiy // Voprosy filosofii i psihologii. – Kn. 14, 1892. – S. 74-80.
5. Kolubovskiy Ya.N. Psihologicheskaya laboratoriya Vundta / Ya.N. Kolubovskiy // Russkoe bogatstvo. – 1890. – # 2. – S. 178-179.
6. Lange N.N. K teorii chuvstvennogo vnimaniya i aktivnoy appertseptsii // Philosophische Studien. – T. IV.
7. Margolis Dzh. Lichnost i soznanie. Perspektivy preduktivnogo materializma // Dzh. Margolis. – M.: Progress, 1986. – 420 s.
8. Mir Bozhnyy. Fevral 1897. // SPb, tip. I.N. Skorohodova, 1897. – S. 90-91.
9. Russkoe bogatstvo. Ezhemesyachnyiy literaturnyy i nauchnyiy zhurnal. - Izd-vo: Tipo-lit. Mesnika i Rimana., 1890. - # 2 (fevral). – 268 s.
10. Solovev V.S. Krizis zapadnoy filosofii (Protiv pozitivistov) / V.S. Solovev // Soch. v 2 t., 2-e izd. – T. 2; Obsch. red. i sost. A.V. Gulyigi, A.F. Loseva; Primech. S.L. Kravtza [i dr.]. – M.: Myisl, 1990. – 822 s.
11. Spinoza B. Etika / B. Spinoza // Izbr. proizv. V 2-h tomah. T. 1
12. Shohin V. Tsennost / Vladimir Shohin // [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://iph.ras.ru/elib/3342.html>. – Nazva z ekranu.
13. Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Efrona / Vundt – T. 7 (13) – SPb.: Semenovskaya Tipolitografiya (I.A. Efrona),
14. Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Efrona / Kolubovskiy. – T. 15-A (30) – SPb.: Semenovskaya Tipolitografiya (I.A. Efrona), 1895.
15. Yaroshevskiy M.G. Istoriya psihologii. / M.G. Yaroshevskiy. - 3-e izd., dorab. – M.: Myisl, 1985. – 575 s.
16. Brentano F. Psychologie vom empirischen Standpunkte. – Leipzig. 1874.

© Заремський М. Й.

Стаття надійшла до редколегії 29. 11. 2017 р.

УДК 378:54 «19»

Кузнєцов П. В.

ПЕРЕБУДОВА ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ (1917 – 1930 рр.)

Показано зміни в структурі навчального процесу, різного плану реформи у вищій освіті, створення кафедр і факультетів, проведення реорганізації НДР на прикладі розвитку ХТІ після 1917 р. Встановлено форми і методи навчального процесу, які не пройшли випробування часом.

Ключові слова: навчальний процес, факультет, кафедра, реорганізація, форми, методи.

За більше ніж 30-річну підготовку технологів-хіміків у Харківському технологічному інституті (ХТІ) були створені умови та знайдено форми і методи навчального процесу, які дозволяли на високому рівні вести підготовку фахівців для хімічної промисловості. В основу навчального плану ХТІ був покладений чітко визначений погляд на методику викладання у вищій технічній школі. Вперше в основу ставились лекції, принцип поєднання розумової і фізичної праці, необхідність виробничої практики для майбутніх інженерів. Уже при відкритті інституту були створені навчальні майстерні, які були обладнанні необхідними приборами і приладами. Для всіх студентів практичне навчання в майстернях було обов'язковим. Потім при інституті були організовані фізичні і хімічні лабораторії, які швидко отримали визнання науково-технічної громадськості Росії. Але після 1917 року нововведення зруйнували традиції інституту в підготовці хіміків-технологів. Тому стало важливим дослідити цей період діяльності закладу на прикладі діяльності одного інституту.

Метою роботи є дослідження та з'ясування діяльності інституту при змінюванні соціальних умов, перебудова при цьому методів і форм навчального процесу і як це впливало на якість підготовки фахівців. Це можливо було зробити при опрацюванні архівних матеріалів та незначної кількості наукових публікацій за такою тематикою.

У 1917 р. навчальні заняття в інституті переривались нескінченними мітингами, зборами. Студенти вимагали допустити їх представників у Навчальний Комітет із правом нарадчого голосу, проти чого було Міністерство народної освіти. Але, Навчальний Комітет технологічного інституту вимоги студентів задовольнив. Значний вплив на таке рішення мали частини професури, головним чином, професорів-хіміків І. П. Осипова, О. М. Щукарева, І. А. Красуського, М. Д. Зуєва та ін. Також до роботи в Комітеті були допущені всі викладачі [1, с. 15]. За вимогами деяких професорів і викладачів були організовані факультети замість відділень, при деканатах факультетів були організовані факультетські ради, в яких приймали участь усі викладачі. Першим деканом хімічного факультету був проф. Є. І. Орлов.

У період громадянської війни навчальне життя інституту майже зупинилось, багато студентів і викладачів воювали на фронтах. Навесні 1919 р. замість директора Наркомпросом УСРР було призначено першого комісара інституту. Уряд радянської України видав низку декретів щодо подальшого розвитку вищої школи. Декретом від 22 січня 1919 р. церква відділялась від держави, а школа – від церкви [2]. На основі цього декрету Наркомпрос 21 березня видав постанову про виключення богослов'я і церковного права із числа предметів у ВНЗ України [3]. Через місяць Наркомосвіти видав розпорядження все церковне начиння прибрати із приміщень інститутів, списати і передати на забезпечення в церкви [4]. Декретом від 26 січня 1919 р. усі ВНЗ України передавались у підпорядкування Наркомосвіти і брались на утримання державою [5]. Декрет від 2 березня 1919 р. «Про прийом у вищу школу» відкривав широкий доступ у вищу школу для всіх бажаючих навчатися, особливо для робітників і селян.

Декретом Раднаркому УСРР від 18 травня 1919 р. ліквідувались усі наукові ступені, звання і зв'язані з цим права і переваги. Усі особи, які вели навчання у ВНЗ стали називатись викладачами і асистентами. Керівники кафедр вибирались на посаду тільки за конкурсом, в якому приймав участь будь-який радянський громадянин. При навчанні студентів відмінялась бальна система оцінок, а вводились заліки. Державні екзамени відмінялись, а екзаменаційні комісії ліквідувались. У цей час був ліквідований жіночий політехнічний інститут (створений в 1915 – 1916 рр.) і студенти були зараховані в технологічний інститут. До цього часу жінки в технологічний інститут не приймались. Але глибоких і суттєвих заходів у ХТІ здійснити не вдалось, так як Харків був зайнятий військами Денікіна (25 червня – 12 грудня 1919 р.)

У 1920 р. після звільнення міста інститут знову прийшов у підпорядкування Наркомосвіти УСРР. На чолі інституту стала Особлива комісія з прискороного випуску інженерів-технологів (ОКПВІТ). Комісія розіслала усім студентам запрошення прибути в інститут продовжити навчання і організувала їх таким чином, щоб забезпечити прискорений випуск інженерів-технологів. ОКПВІТ організував першу і другу прискорену групу із студентів старших курсів і протягом 1921 – 1922 рр. вони закінчили ХТІ. Восени 1920 р. інститут був воєнізований. Студентам і викладачам видавалось військове обмундирування, офіційний пайок і заняття студентів узяті під контроль. Незабаром ОКПВІТ було ліквідовано і керівництво інституту перейшло до ректора і комісара.

У 1921 р. у ХТІ був створений робітничий факультет з метою підготовки числа робітників для подальшого навчання в інституті. Організатором і деканом першого в Україні робітничого факультету був проф. І. М. Бабаков – видатний фахівець в галузі механіки, професор з 1923 р., заслужений діяч науки УРСР (1962 р.), завідувач кафедрою теоретичної механіки (1923 – 1962 рр.). Він у 1916 р. закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету, а в 1917 р. став викладачем ХТІ [6, с. 36]. У перших числах вересня 1921 р. на робітфаці навчалось 214, а у вересні 1923 р. – 579 слухачів. Найкращі слухачі (21 чол.) з жовтня 1921 р. переводяться на основні факультети інституту, на хімічний – 2 випускники. У наступному році уже 58 слухачів робітфаку стають студентами ХТІ.

Разом з підготовкою робітничих контингентів відбувалась і корінна реформа інституту, навчальний процес не був пристосований до нових умов. Необхідно відзначити, що частина нововведень не витримала випробування часом, не сприяла покращенню навчального процесу і

підготовки фахівців. Так, в листопаді 1920 р. за вказівкою Наркомосвіти для підготовки інженерів в Україні визначали трьохрічний курс навчання. Замість семестрів вводились триместри, тобто разом із осіннім і весняним вводився третій, літній триместр, під час якого студенти зобов'язувались проходити практику, проводити екскурсії на підприємства та ін. Але в три роки програма навчання не укладалась і ці плани були занадто перевантажені.

У 1921 р. з метою створення навчальних планів на факультетах було створено комісії спеціалістів, які пізніше називались предметними комісіями. У ХТІ були створені комісії на всіх основних факультетах, а також Центральна комісія, до складу якої входили професори М. Ж. Зуєв, П. П. Копняєв, М. І. Кузнецов, комісар інституту А. А. Беліков, представник Наркомосвіти, студенти М. Некрич, Н. Черкасов та ін. [7, арк. 22]. Поступово коло обов'язків предметних комісій розширювався і в подальшому вони стали центрами навчально-методичної роботи факультетів і інституту. Декан хімічного факультету проф. Є. І. Орлов у доповіді про роботу факультету в березні 1924 р. давав високу оцінку роботі студентських представників у комісіях: «Деятельность их, должна быть отмечена как особенно полезная для учебной жизни факультета» [8, арк. 93]. Починаючи з навчального 1923 / 1924 рр. у ХТІ переходили до чотирьохрічного навчання і предметним комісіям необхідно було займатись створенням нових навчальних планів і програм [9, арк. 22].

Початок 20-х років був важким для ХТІ: опалення, водопровід і каналізація не працювали, дах будівель в багатьох місцях був пошкоджений (без ремонту з 1914 р.), замість скла вікна в багатьох місцях були закрито фанерою. У хімічних лабораторіях було холодно, приходилось працювати в одязі. Часто замерзали реактиви. Бензол, оцтова кислота протягом довгих зимових місяців знаходились у твердому стані. Для роботи студенти приносили власні гасові горілки (примуси).

У звіті за 1921–1922 н. р. наводились наступні дані про стан хімічних лабораторій [10, с. 18–19]:

1. Лабораторія загальної хімії – заняття не проводились, відсутні посуд і газ;
2. Лабораторія якісного аналізу працювала;
3. Лабораторія кількісного аналізу працювала – удалось достати газоліновий апарат;
4. Лабораторія органічної хімії працювала з перервами, оскільки немає реактивів і посуду;
5. Лабораторія фізичної хімії працювала для бажаючих.

Викладачі і студенти отримували продовольчий пайок. Частина викладачів підробляли кустарним промислом і, головним чином, виробництвом сірників. Але з кожним днем поступово ХТІ входив у нормальний навчальний процес. У 1922 – 1923 рр. в ХТІ ремонтуються навчальні корпуси, газовий завод, їдальня, гуртожитки, приміщення клубу. Уже в навчальному 1923 – 1924 рр. уперше за багато років опалювались усі приміщення інституту, нормально працювали лабораторії і майстерні. Після закінчення громадянської війни невпинно зростає контингент студентів. У 1922 – 1923 н. р. на хімічному факультеті нараховувалось 405 студентів, із них 65 жінок.

У 1923 р. спеціальним наказом по ХТІ затверджується штат хімічного факультету наступних кафедр [10, с. 19-20]:

1. Кафедра неорганічної хімії: О. М. Щукарев (зав. кафедри), О. І. Гундер, Д. А. Казанський, О. І. Шелехов, О. С. Федоров, Є. О. Соколова, М. І. Некрич, Л. М. Майер, П. Л. Вейман;
2. Кафедра органічної хімії: М. А. Валяшко, Г. М. Дружинін;
3. Кафедра загальної хімії: М. Д. Зуєв;
4. Кафедра технології мінеральних речовин: Є. І. Орлов, О. В. Терещенко;
5. Кафедра технології органічних речовин: М. І. Кузнецов, Г. Н. Гулінов, Б. Н. Тютюнников, Г. Л. Юхновський.

Таким чином, на хімічному факультеті ХТІ працювало в 1923 р. 18 викладачів на 3-х загальних і 2-х спеціальних кафедрах. Важливу роль у забезпеченні навчального процесу мали лабораторії і кабінети. Більше всього їх було на хімічному факультеті – 8 лабораторій і 2 кабінети: загальної хімії, фізичної хімії, органічної хімії, якісного і кількісного аналізу, технології мінеральних речовин, технології живильних речовин, фарбувальних і органічних речовин та ін.

Кафедра була навчально-методичною одиницею факультетів і інституту. Разом з навчальними кафедрами постановою Раднаркому УСРР від 2 грудня 1921 р. «Про організацію науково-дослідних кафедр і забезпечення наукових працівників науково-дослідних кафедр» створювались наукові кафедри, якими керували безпосередньо Наркомосвіти [11, арк. 123]. Такі кафедри були створені на хімічному факультеті ХТІ: технології мінеральних речовин; технології органічних речовин; технології живильних речовин, що становило 30% від усіх кафедр інституту. Ці кафедри майже повністю були укомплектовані за рахунок викладачів навчальних кафедр [12, арк. 5]. У 1923 р. при науково-дослідних кафедрах уперше організується аспірантура із числа студентів, які закінчували інститут.

У той час не існувало ні навчальних планів, ні програм для аспірантів, у прийшлих викладачів не було досвіду керівництва роботою аспірантів. Але поступово всі труднощі долались і аспірантура в основному виконувала головну мету – підготовку наукових кадрів. На хімічному факультеті ХТІ через аспірантуру пройшли П. П. Карпукін, Г. Л. Юхновський, Л. М. Майер, Н. Д. Лева та ін., які потім стали доцентами, професорами, докторами наук і надалі плідно працювали в інституті [6, 10].

Продовжувались наукові традиції на хімічному факультеті інституту, на кафедрах виконувались ґрунтовні теоретичні і прикладні дослідження. Кафедра хімічної технології мінеральних речовин під керівництвом проф. Є. І. Орлова вивчала Ізюмські фосфорити і можливість використовувати їх як мінеральні добрива; досліджувала процеси створення емалей для захисту металів від корозії; вивчала склад зубних цементів та їх властивості.

Завідувач кафедри хімічної технології органічних речовин проф. М. І. Кузнецов за дорученням Комісії з електрифікації України в 1923 р. здійснив у трьох варіантах технічний і економічний розрахунок газосилової установки потужністю 33 тис. к. с. для роботи на вугіллі Ізюмського родовища. На кафедрі досліджувались розчинність жирних кислот в органічних розчинах, а також спосіб отримання штучних кислот із залишків нафтопереробки. У 1923 р. був обґрунтований метод швидкого визначення сірки в нафті, а в 1924 р. – метод окиснення нафтових масел і отримання матеріалу для заміни оліфи. Професори кафедри живильних речовин О. О. Шумілов і М. Д. Зуєв досліджували різні проблеми цукрового виробництва. Наукова робота велась і на інших кафедрах хімічного факультету ХТІ [13, арк. 53, 27, 30, 139].

У 1927 р. в Україні з метою покращення підбору кандидатів для навчання в аспірантурі із числа студентів старших курсів було прийнято «Положення про семінари підвищеного типу» [14, арк. 1]. У Технологічному інституті було створено 23 таких семінари, котрі відвідували більше 150 студентів старших курсів. Заняття з ними проводили відомі вчені ХТІ. Кращим із студентів науковці давали рекомендацію для навчання в аспірантурі. Так, у грудні 1928 р. на навчання було рекомендовано 16 осіб. У 1929 р. збільшилась кількість аспірантів, які отримували стипендію з 15 до 29, а її розмір зріс в 1,5–2 рази і сягав 120-170 крб. [15, арк. 155]. Але слід відзначити, що добитись суттєвих змін і перелому в підготовці наукових працівників на кафедрах ХТІ в ці роки не вдалося. Аспірантура навіть наполовину не задовольняла необхідність науково-дослідних кафедр у кадрах.

Постійно покращувалась матеріально-технічна база наукових кафедр у ХТІ. Якщо в 1924 / 1925 р. на обладнання було отримано 2,25 тис. крб., то через два роки лабораторіям і кабінетам було виділено 42,854 тис. крб. [16, арк. 62]. Оснащення інституту здійснювалось не тільки вітчизняним, а й закордонним обладнанням і апаратурою. Для цього в 1927 р. для ХТІ було виділено 7,5 тис. крб. [17, арк. 82]. Важливою подією в житті ХТІ став вихід 15 червня 1928 р. першого номеру науково-технічного журналу «Красный технолог» (редактори проф. Є. І. Орлов, Г. Л. Юхновський), який користувався великим попитом у Харкові і у вузівських центрах радянської України [18, арк. 129].

Прийом на перший курс, випуск і контингент студентів-хіміків у 1917–1932 рр. наведено в таблиці.

Таблиця. Прийом, випуск і контингент студентів-хіміків протягом 1917–1932 рр. [10, с. 24]

Найменування	Роки				
	1917	1918	1921	1931	1932
Прийом	115	85	95	107	157
Випуск	40	17	30	35	53
Контингент	248	252	448	379	505

Необхідно відзначити, що з 1890 по 1940 рр. було підготовлено для хімічної промисловості 2452 інженери-технологи. Причому до 1917 р. було випущено 568 інженерів-хіміків, з 1918 по 1930 рр. – 530, а за 10 років існування ХХТІ з 1930 по 1940 рр. було підготовлено 1354 інженерів для хімічної галузі.

У грудні 1929 р. ХТІ було перейменовано в Харківський політехнічний інститут і підпорядковано ВРНГ СРСР, а в 1930 р. Харківський технологічний інститут було розділено на п'ять самостійних ВНЗ. На базі механічного факультету утворено Харківський механіко-машинобудівний інститут (ХММІ), підпорядкований Всесоюзному машоб'єднанню. Хімічний факультет став основою Харківського хіміко-технологічного інституту (ХХТІ), який передано Всехімпрому. На базі електротехнічного факультету створено Харківський електротехнічний інститут (ХЕТІ), підпорядкований Всесоюзному електрооб'єднанню. Будівельний факультет ХПІ і архітектурний факультет Харківського художнього інституту стали базою Харківського будівельного інституту, а на базі спеціальностей механічного факультету ХПІ створено Харківський інститут літако- і авіадвигунобудування [19].

Отже, швидко ріс контингент студентів хімічного факультету ХТІ, ще швидше розвивалась хімічна промисловість, вводились в дію нові виробництва, які вимагали все більше кваліфікованих інженерів-технологів. Промисловість вимагала таких спеціалістів, які на виробництві відразу ж приймали на себе керівництво роботою. Хімічний факультет ХТІ уже не міг задовольнити вимог промисловості, кількість інженерів-випускників була явно недостатньою і не встигала за ростом промисловості і перспективами хімічної технології.

Проведена реорганізація науково-дослідної роботи у ВНЗ у 20-і роки ХХ ст. виявилася невдалою. Від неї відмовились на початку 30-х років. Наука відокремлена і відірвана від ВНЗ не принесла бажаних результатів, не сприяла підготовці фахівців. Наукові кафедри були ліквідовані, а наука передавалася навчальним кафедрам – створено кафедри, які стали організаційними центрами навчально-методичної і наукової роботи у ВНЗ.

1. Харьковский химико-технологический институт им. С.М. Кирова. 1885–1940. – Х.: ГУУЗ-НКХП. – 1941. – 76 с.
2. СУ УССР, 1919, № 3, ст. 37.
3. Там же, № 32, ст. 358.
4. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины, 1919, 18 апр.
5. СУ УССР, 1919, № 4, ст. 44.
6. Харківський політехнічний: вчені та педагоги / Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В.І. Ніколаєнко та ін. – Х.: Прапор. – 1999. – 352 с.
7. ДАХО, ф. Р–1682, оп. 1, спр. 133, арк. 22.
8. ДАХО, ф. Р–1682, оп. 1, спр. 120, арк. 93.
9. ДАХО, ф. Р–1682, оп. 1, спр. 133, арк. 22.
10. Харьковский химико-технологический институт им. С.М. Кирова. 1885–1940. – Х.: ГУУЗ-НКХП. – 1941. – 76 с.
11. ЦГАОР УССР, ф. 166, оп. 2, спр. 246, арк. 123.
12. ЦГАОР УССР, ф. 166, оп. 2, спр. 234, арк. 5.
13. ДАХО, ф. Р–1682, оп. 1, спр. 120, арк. 53, 54; спр. 133, арк. 27, 30; спр. 155, арк. 139.
14. ДАХО, ф. Р–1682, оп. 1, спр. 210, арк. 1.
15. Парт. арх. Харк. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 53, арк. 155.
16. ДАХО, ф. Р–1682, оп. 1, спр. 120, арк. 62.

17. ДАХО, ф. Р-1682, оп. 1, spr. 205, ark. 82.
18. ДАХО, ф. Р-1682, оп. 1, spr. 228, ark. 129.
19. ДАХО, ф. Р-1682, оп. 1, spr. 277, ark. 1.

Показаны изменения в структуре учебного процесса, различные реформы высшего образования, создание кафедр и факультетов, проведение реорганизации НИИР на примере развития ХТИ после 1917 г. Установлено формы и методы учебного процесса, которые не прошли испытание временем.

Ключевые слова: учебный процесс, факультет, кафедра, реорганизация, формы, методы.

This article is about the changes in the structure of the educational process, different plans for reform in high education, creation of departments and faculties, reorganization of Kharkiv Technical Institute after 1917. The forms and methods of the educational process, which did not pass the test by time, are found out. It was studied that the requirements of professors and teachers faculties were organized instead of departments, faculty councils were created at the faculty dean's offices in which all teachers took part. The first dean of the chemical faculty KhTI was a professor E. I. Orlov.

According to the first decree on the further development of a higher school in the republic the church was excommunicated from the state, and the school from the church, a decision was made to exclude theology and ecclesiastical law from among the subjects of the university, all the institutes of Ukraine are to be taken care of by the state, wide access to higher education was open for all students wishing to study, especially fir workers and peasants. Also eliminated all degrees, titles and bound by this right to benefits. The heads of the department were elected only by competition, in which a soviet citizen participated. In the student's studies the ball scoring system was canceled, and injections were introduced. State examinations were canceled and examination commissions were liquidated.

It has been shown that some innovations did not stand the test of time, did not contribute the improvement of the educational process and the training of specialists. So, for the training of engineers in Ukraine, three years educations were deter mind. But in three years the training program did not fit and these plans were too overwhelmed.

It was found out that together with the educational departments of 1921 scientific departments were, created, directly controlled by education of the people's commissariat. But it should be noted that achieving significant changes and a break through in the training of researches in departments of KTI in those years did not succeed. In the early 30's the scientific departments were eliminated and science was appended to the educational departments. Departments have been created, which became the organizational centers of educational methodological and scientific work

Keywords: educational process, faculty, department, reorganization, forms, methods.

1. Kharkovskiy khymyko-tekhnolohycheskyi ynstitut ym. S.M. Kyrova. 1885–1940. – Kh.: HUUZ-NKKhP. – 1941. – 76 s.
2. SU USSR, 1919, # 3, st. 37.
3. Tam zhe, # 32, st. 358.
4. Izvestyia Vremennoho raboche-krestianskoho pravytelstva Ukrainy, 1919, 18 apr.
5. SU USSR, 1919, # 4, st. 44.
6. Kharkivskiy politekhnichniyi: vcheni ta pedahohy / Yu.T. Kostenko, V. V. Morozov, V.I. Nikolaienko. – Kh.: Prapor. – 1999. – 352 s.
7. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 133, ark. 22.
8. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 120, ark. 93.
9. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 133, ark. 22.
10. Kharkovskiy khymyko-tekhnolohycheskyi ynstitut ym. S.M. Kyrova. 1885–1940. – Kh.: HUUZ-NKKhP. – 1941. – 76 s.
11. TsHAOR USSR, f. 166, op. 2, spr. 246, ark. 123.
12. TsHAOR USSR, f. 166, op. 2, spr. 234, ark. 5.
13. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 120, ark. 53, 54; spr. 133, ark. 27, 30; spr. 155, ark. 139.
14. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 210, ark. 1.
15. Part. arkh. Khark. obkomu Kompartii Ukrainy, f. 5, op. 1, spr. 53, ark. 155.
16. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 120, ark. 62.
17. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 205, ark. 82.
18. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 228, ark. 129.
19. DAKhO, f. R-1682, op. 1, spr. 277, ark. 1.